

«...АБИ ПРОСЛАВИТИ СВІЙ РІДНИЙ КРАЙ У СЛОВІ!»

Духовний простір Івана Чендея

Чи можливе примирення ідеалу й життя через літературу і мистецтво? В кращому випадку, вважає Г.-Г.Гадамер, можливе «лише часткове примирення» [2, с. 85]. Але «там, де панує мистецтво, діють закони прекрасного, долаються межі дійсності» [2, с. 85].

Читаючи щоденники Івана Чендея, переконуєшся, що протягом тривалого творчого життя письменник прагнув за допомогою літератури і мистецтва долати ті складні, переважно драматичні, морально глибокі межі суворої реальності, пориваючись досягнути духовної свободи і морального спокою. Але життя так драматично розгорталося, що перетворювалося на повсякчасну боротьбу за честь свого письменницького імені, за видрук творів, за утвердження своєї громадянської позиції. Але можна й заперечити: адже в Івана Чендея було не тільки виключення з партії, не тільки болісна травма від жорстоко несправедливої критики за книгу «Березневий сніг», замовчування його імені та заборона друкування, підступні інтриги колег по перу, але й раннє визнання його таланту, слава не тільки в межах України, але й на весь тодішній радянський літературний простір, відзначення найвищою премією в галузі літератури і мистецтва — Шевченківською, багатотисячні тиражі книг... Так, була і слава, і високий авторитет — літературний і громадський, суспільний... Але були й сумніви, глибокі переживання й розчарування, родинні трагедії, які травмували душу на все життя — все це живе-пульсує в щоденникових записах, відтворене в слові з особливою емоційною силою і щирістю.

У щоденнику письменник багато приділив уваги власному інтелектуальному «виروстанню», літературному самонавчання, пізнанню секретів літературної майстерності, психології творчості.

Можна узагальнити, згадуючи «Листи про естетичне виховання людини» Ф.Шіллера, що митець послідовно творив «естетичну державу» в собі, бо був переконаний, що саме мистецтво здатне забезпечити справжню моральну свободу.

«Я завжди тягнувся до всього прекрасного», — занотує Іван Михайлович, роздумуючи над місією письменника, над своїм як художника слова покликанням.

Щоденник Івана Чендея, який він розпочав вести з осені 1953 року, забезпечував функцію співрозмовника; це — унаочнена форма внутрішнього діалогу, завдяки якому письменник долав своєрідну смугу відчуження власного Я від себе, розчиненого в реалії буденного буття. Крім того, це й намагання перевірити себе на повну відвертість, на ширину сповідальності, на мужність визнавати свої помилки, довіряти щоденникові свої розчарування і провини. Та чи не найголовнішою спонукуючою ведення щоденника була для письменника потреба за-

фіксувати розвиток естетичної свідомості, вірніше, розширення власного інтелектуального простору завдяки естетичній освіті.

У тому, що література — його покликання, його національний обов'язок, Іван Чендей не сумнівався, як і не сумнівався в тому, що йому необхідно удосконалювати свою майстерність як художника слова. Література в уявленні, в розумінні Івана Михайловича була чи не найважливішою складовою національної культури як базової основи формування національної ідентичності. Особливо в умовах Закарпаття, народ якого століттями намагалися відірвати від українського національного космосу. Тому письменник розглядав літературу як один із найважливіших і найефективніших інструментаріїв, яким варто стимулювати пробудження національної свідомості, утвердження національно-духовної ідентифікації закарпатця передусім і української людини взагалі, забезпечення духовної єдності українського народу, органічною, невід'ємною часткою якого є закарпатський люд.

Історія віками колонізованого Закарпаття цікавила й хвилювала Івана Чендея. Як і досвід опору закарпатців у сфері культури задля збереження своєї ідентичності. Метрополія нав'язувала не лише свою віру, мову, культуру, але й подавала своє, імперське, трактування історії Закарпаття. Особливо послідовно і системно відсікався історичний пагін, який ріднив закарпатців із єдинокровним українським народом.

Закарпаття — особливо багатий, духовно значимий історико-культурний феномен, який мало відомий великій Україні, тому обов'язок митця, вважав Іван Чендей, не лише відкрити якнайширшому читачеві цей духовно-культурний материк, а й інтегрувати його в український загальнонаціональний культурний простір. Саме література, культура і мистецтво — ці онтологічні духовні форми й здатні забезпечити національну ідентичність закарпатських українців, всього українського народу, який віками був травмований асиміляційною корозією, розчленуванням етнічного організму, переманюванням, відчуженням і знищенням національної еліти, фальшуванням і дискредитацією національної історії та її чільних діячів, заборонаю рідної мови, звичаїв, обрядів...

Чи не найбільше уваги в щоденнику Іван Чендей приділяє проблемі національно-духовної ідентифікації в проекції на формування індивідуального духовного простору та на вироблення художнього інструментарію, необхідного для творення духовної єдності людей мистецтвом слова. Ясна річ, для письменника передусім важило те, як наповнити духовною енергією образне слово, якою має бути його художня мова, бо мова — це «жива діяльність людського духу, єдина енергія народу,

що виходить із глибин людськості і пронизує все її буття» [3, с. 21].

Це визначення Вільгельмом фон Гумбольдтом мови як «живої діяльності людського духу» нерозривно пов'язане з такими поняттями, як «культура» і «освіта». Особливо з освітою — з чимось високим, внутрішнім, що бере, за Гумбольдтом, «свій початок у досвіді й почутті сукупного духовно-чуттєвого прагнення» [2, с. 20].

«Оскільки буття духу якнайсуттєвіше пов'язане з ідеєю освіти» [2, с. 21], — вважає Г.-І. Гадамер, то саме завдяки освіті «людина робить із себе духовну в усіх відношеннях істоту» [2, с. 21].

І природа, і культура, література і мистецтво — все це є витвором духу, а прекрасне, до якого завжди тягнувся Іван Чендей, «за своєю субстанцією воно міститься в духові» [2, с. 63] (Гегель). У щоденнику наче відбувалася зустріч мистецького духу із самим собою, здійснюючи своєрідне самопізнання завдяки поглибленому «прочитанню» змісту власного внутрішнього світу. Але далі поставало складніше завдання: як цей духовний світ творчого Я виразити в художній формі, як матеріалізувати в слові свої переживання, почуття, роздуми, досвід людського духу?

4 січня 1960 року І. Чендей занотує: «Талант письменника, поета — в слові, яке є матеріальним вираженням його самого, його думок, його серця.

В слові письменника і його культура, перш за все інтелектуальна».

Характерною особливістю Чендея-письменника була його спраглисть на розширення культурних горизонтів власного духовного досвіду. В доволі зрілому віці — в 1960 році йому виповнилося 38 років — Іван Чендей вступає на Вищі літературні курси в Москві, де посилено вивчає праці з теорії літератури, естетики, філософії, особливо цікавиться проблемами психології творчості, літературної майстерності. Разом із Борисом Харчуком, таким же шістдесятником, наполегливим і безкомпромисним прозаїком, він відвідує театри, художні виставки, музеї, слухає оперні постановки, багато читає світової літературної класики. Все це письменник детально записує в щоденник, послідовно наближаючись до написання епічного твору — роману «Птахи полишають гнізда». Він роздумує над архітектонікою твору, над його композицією, характеристиками героїв; особливої уваги, на його думку, заслуговує художня деталь, творення фрази за внутрішнім чуттям її звучання, сприйняття діалогів на слух. Іван Чендей переконаний: «Письменник повинен вільно орудувати словом. Він повинен чути вухом його мелодію і звук, його гармонійний плін в сполучі ряду слів, серцем повинен відчувати його внутрішній зміст, який має велику, динамічну силу, є духом, кров'ю, нервами самого слова, як оматеріалізованої форми мислення».

Створити естетично повнокровний художній текст означає поєднати органічно всі елементи в єдину словесно-звукову систему. А для цього необхідно володіти креативною здатністю чути слово, чути звуковий образ, бути внутрішньо наладованим

на сприйняття тональності літературного тексту.

«Художній текст — це не речення в потоці мовлення, а єдине ціле, яке постає завдяки енергії мовленнєвого потоку» [1, с. 157], — стверджує Г.І. Гадамер. Таким внутрішнім чуттям «мовленнєвого потоку» — плину художнього тексту володів Іван Чендей, який признавався: «Найважчим видавалося перше речення, до якого хотілося вкласти душу, дух, дихання цілого твору» (4 січня 1964 р.).

Одухотворений енергією митця художній твір тоді набуває статусу мистецького витвору, коли піднімається до рівня самодостатнього, автономного, естетичного явища, «стає “емінентним”, тобто “вивищеним”» [1, с. 156].

Письменникові, якщо мова йде про художній текст, важливо знайти відповідну форму художнього вислову, стиль оповіді, образну систему взагалі, ритм, гармонію слововираження. «Люблю слово і гармонію слів. Люблю ритм слова як в поезії, так в прозі й добре знаю, що у слів свої закони і правила», — признавався Іван Чендей.

І це слово — українське, слово реального виміру його споконвічної батьківщини, мовно набутої внаслідок возз'єднання Закарпаття з материковою Україною. Українська мова почала державно утверджуватися в його краї з приходом комуністичної влади, і це значною мірою вплинуло на письменника, на його світоглядну позицію, зумовило таке тривале і терпеливе очікування справедливості з боку центральних партійних органів. Читаючи його щоденникові записи, присвячені, наприклад, приїздові до Ужгорода Микити Хрущова, горбачовській перебудові чи боротьбі компартії з алкоголізмом, дивуєшся з довірливості, моральної чистоти та ідейно-світоглядної переконаності письменника-інтелектуала, глибоко травмованого виключенням із партії, тривалим замовчуванням його імені, неможливістю друку, обструкцією з боку закарпатських письменників. Але цей особистий драматичний досвід конфліктного протистояння із системою, яку письменник критично аналізував на мікрорівні її функціонування і цим намагався спонукати партійну владу до реформування та удосконалення цієї системи, хоча й болісно вразив емоційно чутливого автора повісті «Іван», проте не зруйнував віри в можливість побудови справедливого соціального і морально досконалого суспільства.

Щира, наївна віра в можливість реформування приреченого на саморуйнацію комуністичного ладу ще довго «переслідувала» Івана Чендея. «Великий час обнови йде! Йому наші обійми і квіти наші на дорозі під стопи йому — великому часу обнови!..» — патетично вітає він проголошену Михайлом Горбачовим перебудову. Водночас Іван Чендей безжально точно судить цю систему, яка ще сподівається на виживання завдяки провітрюванню затхлих партійних коридорів влади та підфарбуванню ідеологічних декорацій.

«Що маємо? — запитує в себе 5 травня 1990 р. — Розтрясену, відсталу, занедбано примітивну економіку, яка нам всього не дає іти з торбою і палицею по світу.

Вбиту, розкрадену, пропиту і розпусну мораль.

Тотальне злодійство, тотальний фальш.

Пристосовництво, підлабузництво, догідництво, чинопочитання, дволикість і многоликість.

Нашою нормою є так часто не добре зробити, чесно сказати, а добре украсти, уврати і збрехати. Коли так, горе нам! Де ті часи, коли продувні, свіжі вітри пролетять, пронесуться, внаслідок — вивітрять і очистять нашу велику хату?..

Наше суспільство хворе. Страшно те, що це уже не одні слова при стані розпачу, підупалого настрою. Це, на жаль, наша жорстока і зла реальність...»

Цей нещадно гострий діагноз морально-психологічного і духовного стану сучасної дійсності дається письменникові нелегко. На власній письменницькій долі переконався, що це тоталітарна система не здатна критично оцінювати себе, тому й не спроможна самореформуватися. І хоча збори закарпатських літераторів визнали 28 травня 1987 р. помилковість критики повісті «Іван», але ті 19 років після ганебних письменницьких зборів, на яких його було піддано ostracizmu, і 18 років від часу виключення з партії роз'ятрили моральну травму і сприяли формуванню такої системи цінностей, яка базується на пріоритеті національної історичної свідомості, рідної мови, свободи творчого самоздійснення, державної незалежності та вільного культурно-мистецького розвитку. Ще 14 червня 1963 р. Іван Чендей запише: «Позбавити мистецтво його національних рис — значить, вирвати серце і випустити кров з живого організму», а наступного року, в грудні 1964-го, ствердить: «Нещаслива та нація, котра не має суверенності... Загублена нація — смерть!».

«Найтяжчим злочином державного режиму є той, коли кладуться кайдани на думку і волю до виявлення особистості з її духовним світом», — занотує письменник 27 вересня 1971 р., тоді, коли він, затаврований партійним присудом, самотній, без роботи і, отже, без можливостей прогудувати сім'ю, радіє з того, що його 72-річна мати з верховинського села Дубового присилає йому чотири мішки картоплі на зиму. Водночас Іван Чендей почуває себе щасливим, бо має «руки чисті і совість чисту», вірить у суд майбутності, який виправдає його не вражане конформізмом та догідництвом художнє слово, яке йому «помагає жити, додає сил зносити і дрібні, і більші репресії...» (25 січня 1974 р.).

Письменника тримає на моральній силі та духовній висоті переконання в своїй правоті — життєво справедливому художньому зображенні мерзот радянської дійсності, аморальності та бездуховності малих і більших чинів комуністичної системи, фальші, лицемірства і обману ояничарених тоталітарним режимом своїх земляків.

Слід наголосити, що Івана Чендея вже наприкінці сорокових — на початку п'ятдесятих минулого століття зачарувала задекларована комуністичною партією свобода творчого самоздійснення, емансипація думки — він повірив, що можна вільно

творити, нещадно таврувати зло, пером «викорчовувати» зловживання владою, порушення норм моралі. Особливим гнівом наповнювала його цинічна безкарність дрібного чиновництва, яке розкошувало в своїй аморальності, втішаючись владою в стихії вседозволеності. І хоча письменник конвенційно, за інерцією ще продукує віру в благородство і можливість реалізації комуністичних ідей, намагається не фаталізувати порушення «норм соціалістичної моралі й законності», які потрапляли чи не щоденно в поле його зору, коли він працював у «Закарпатській правді», проте нарощення негативу тривало з особливою інтенсивністю. До того ж підсилювалося агресивним зазіханням на його власне моральне право говорити правду про чорне провалля, що розділяє реальні обставини людського співжиття і проголошувані з високих трибун декларації та постулати. Із обуренням і сарказмом реагує Іван Чендей на цю пафосну фальш партійних звітів, обіцянок, запевнень, зобов'язань, грандіозних планів, історичних звершень: «Історичний з'їзд! Історична сесія! Історичний пленум! Історичні рішення! Історичний виступ! Історична зустріч! Історична поїздка! Історичні настанови! — все історичне та історичне!» (2 січня 1974 р.).

У його творчості все виразніше й різкіше окреслюється сатиричний ракурс образного «прозирання» в соціальну сув'язь характерів і проблем. Іван Чендей остерігається, аби його темперамент журналіста, публіциста не домінував у художньому словоявленні, не втручався в природний процес розвитку характерів і подій і не ослаблював своєю оціночною позицією плину художнього зображення. Для письменника головне — художність, образне слово, талант.

«Література, мистецтво взагалі — найперше і завжди — якість, неповторність, самобутність, талант! Талант як основа усього, початок з початків, живе джерело», — запише Іван Чендей у щоденнику 23 січня 1987 р.

Дуже рано, навчаючись ще в Хустській гімназії, він усвідомив, що справжній письменник відбудеться в тому разі, коли природа обдарує його талантом творити словом іншу — художню — реальність. Згодом він наголосить: «Письменник там, де високоорганізована творчість образів з характерами у слові, де слово є чаром дивовижного, незбагненого у красі світу. Створений Богом на свою подобу, письменник є творцем. Він Бог у слові!..» (15 лютого 1974 р.).

Бути творцем у слові — цього прагнув Іван Чендей, «аби прославити свій рідний край у слові». Його творчість — оригінальне, художньо повновартісне явище в українській літературі другої половини XX століття, яке засвідчує талановите філософсько-аналітичне проникнення завдяки естетично вивіреним системі художніх образів в історію та сучасне життя закарпатської людини. Центром художнього світу Івана Чендея є національний характер із його закарпатською ментальністю, особливим способом мислення і сприйняття світу.

«Своїм корінням моя літературна творчість
вросла в життя моїх земляків. Звідти вона пила сна-
гу і брала силу.

Її кропив рясний та вільний дощ народної
мудрості.

Жага прекрасного була Сонцем, до якого я
тягнувся завжди.

Ось три джерела, що лежать в основі кожно-
го мого більш вдалого і менш вдалого твору!» (17
лютого 1964 р.).

Література

1. Гадамер Ганс-Георг. Герменевтика і поетика. – К. : «Юніверс», 2001.
2. Гадамер Ганс-Георг. Істина і метод. Основи філософської герменевтики: В 2 т. – К.: «Юніверс», 2000. – Т. 1.
3. Демський М. Т., Краснова Л. В. Словник метамови інтерпретатора художнього тексту: Навчальний посібник. – К. : ІСДО, 1994.

Жулинський Микола Григорович – доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, завідувач відділу української літератури ХХ ст., директор Інституту літератури НАН України.